

डिजिटल ग्रंथालयाची उत्क्रांती आणि प्रभाव

डॉ. आशिष अ. ठाणेकर
ग्रंथपाल
विद्यासागर कला महाविद्यालय
रामटेक

सार: डिजिटल ग्रंथालयांनी आपल्या ज्ञान समाजात मूलभूत भूमिका प्राप्त केली आहे. ग्रंथालय, म्युझियम, आर्काइव्हज आणि जगभरातील कोणत्याही ज्ञान भांडारात असलेल्या साहित्याचा खजिना उपलब्ध करून देणे जगातील प्रत्येक ठिकाणच्या नागरिकांना देत आहेत. त्यांच्या जागतिक सांस्कृतिक वारसाचे कौतुक करण्याची आणि अभ्यासासाठी, कामासाठी किंवा विश्रांतीसाठी वापरण्याची संधी. ते उपलब्ध करून देत आहेत. त्यामुळे संपूर्ण ज्ञान जगात एक नवीन क्रांती घडवत आहेत.

तुम्हाला ज्ञान सक्षम करणाऱ्या प्रणालींची आजकालची उदाहरणे निर्माण करणारे मुख्य उपक्रम आणि टप्पे नमूद केले आहेत. शेवटी, या प्रणालींचा आपल्या समाजावर काय परिणाम झाला आणि होत आहे किंवा विविध पैलूंचा चर्चा केली आहे. नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचे ध्येय ओळखणे आणि त्याचा पाठपुरावा करणे आणि प्रगतीसाठी मूलभूत साधन म्हणून ज्ञानाच्या देवाणघेवाणीकडे जाणारे महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरत आहे.

बिजसंज्ञा: डिजिटल ग्रंथालय, उत्क्रांती

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे काय:

ग्रंथालयांनी त्यांची मूलभूत बांधिलकी पूर्ण करण्यासाठी नेहमीच नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब केला आहे आणि ग्रंथालयांमध्ये डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अवलंब हा या ऐतिहासिक प्रक्रियेचा एक भाग आहे. डिजिटल लायब्ररीए इलेक्ट्रॉनिक लायब्ररी आणि व्हर्च्युअल लायब्ररी हे शब्द जवळपास समानार्थीपणे वापरले जात आहेत जे अचूक नाही. डिजिटल लायब्ररी किंवा इलेक्ट्रॉनिक लायब्ररी याचा अर्थ साधारणपणे एकच असू शकतो. पण अधूनमधून वापरले जातात.

डिजिटल लायब्ररी या शब्दाचा प्रिंटमध्ये प्रथम वापर 1988 च्या कॉर्पोरेशन फॉर नॅशनल रिसर्च उपक्रमांच्या अहवालात झाला असावा. 1994 मध्ये NSF\ DARPA\ NASA डिजिटल लायब्ररी उपक्रमाद्वारे डिजिटल ग्रंथालय हा शब्द प्रथम लोकप्रिय झाला.

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे एक लायब्ररी ज्यामध्ये संग्रह डिजिटल स्वरूपात (मायक्रोफॉर्म किंवा इतर इलेक्ट्रॉनिक मीडिया) संग्रहित केला जातो आणि संगणकाद्वारे प्रवेश करता येतो. डिजिटल ग्रंथालय सामग्री स्थानिक पातळीवर संग्रहित केली जाऊ शकते किंवा संगणक नेटवर्कद्वारे दूरस्थपणे प्रवेश केली जाऊ शकते. डिजिटल ग्रंथालय ही एक प्रकारची माहिती पुनर्प्राप्ती प्रणाली आहे.

डॉ.ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांचे मतानुसार,

"डिजिटल लायब्ररी म्हणजे जिथे भूतकाळ वर्तमानाला भेटतो आणि भविष्य घडवतो"

डिजिटल लायब्ररीचे महत्त्व:

डिजिटल ग्रंथालयाचा हा एक प्रमुख फायदा मानून आज सर्व वापरकर्त्यांद्वारे प्रिंट मीडियापेक्षा ई-सामग्रीला अधिक पसंती दिली जाते. डिजिटायझेशनचा आणखी एक पैलू ज्यावर विविध शास्त्रज्ञांनी देखील दबाव आणला आहे तो म्हणजे प्रत्येक माणसाला कोणताही विषय समजावून सांगायचा असेल तर ते ऑडिओ व्हिड्युअल आणि मजकूर या बाबींवर उत्तम प्रकारे कार्य करते ज्यामुळे मेंदूच्या दोन्ही बाजूंचा वापर वाढतो. अशा प्रकारे हे सर्व डिजिटल मीडियामध्ये वापरले जाऊ शकते.

अशाप्रकारे या वेगवान आणि स्पर्धात्मक जागतिक बाजारपेठेत, एखाद्या विद्यार्थ्याला जीवनात स्पर्धा आणि उत्कृष्ट कामगिरी करायची असेल तर त्याला कमीतकमी वेळेत ज्ञान मिळवण्यात वेगवान असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे डिजिटल मीडिया हे ज्ञान आणि सामग्रीचा प्रसार करण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग ठरत आहे.

शैक्षणिक भांडार:

अनेक शैक्षणिक ग्रंथालये संस्थेची पुस्तके, कागदपत्रे, शोधनिबंध आणि इतर कामांचे संस्थात्मक भांडार तयार करण्यात सक्रिय सहभाग घेतात जे डिजिटल केले जाऊ शकतात किंवा 'इजन्म डिजिटल' आहेत यापैकी बरेच भांडार सामान्य लोकांना काही निर्बंधांनुसार उपलब्ध करून दिले जातात. मुक्त प्रवेशाची उद्दिष्टे, व्यावसायिक जर्नल्समधील संशोधनाच्या प्रकाशनाच्या उलट, जेथे प्रकाशक अनेकदा प्रवेश अधिकार मर्यादित करतात. संस्थात्मक, खरोखर विनामूल्य आणि कॉर्पोरेट भांडारांना कधीकधी डिजिटल लायब्ररी म्हणून संबोधले जाते.

डिजिटायझेशन का महत्वाचे आहे :

डिजिटायझेशनसाठी तीन मुख्य गरजा आहेत: दोन किंवा तिन्ही तुमच्या डिजिटल लायब्ररी प्रकल्पासाठी लागू होऊ शकतात.

- दस्तऐवज जतन करण्यासाठी: म्हणजे मूळ कागदपत्रांना हानी न करता लोकांना जुने किंवा अद्वितीय दस्तऐवज वाचण्याची परवानगी देणे.
- दस्तऐवज अधिक सुलभ करण्यासाठी : हे विद्यमान वापरकर्त्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे सेवा देण्यासाठी आहे उदा. वापरकर्त्यांना दस्तऐवजांचा संपूर्ण मजकूर शोधण्याची परवानगी देण्यासाठी किंवा दुर्गम स्थानांमध्ये कल्पना केल्यापेक्षा अधिक वापरकर्त्यांना सेवा देण्यासाठी उदाहरणार्थ एका वेळी एकापेक्षा जास्त व्यक्ती
- दस्तऐवज पुन्हा वापरण्यासाठी.

भारतातील डिजिटल ग्रंथालय संग्रहण संस्था भांडार:

डिजिटल लायब्ररी उपक्रमांची सुरुवात भारताने 1988 मध्ये सुरू केली. मुख्यत्वे देशाच्या कला संस्कृती

आणि वारसा जपण्यासाठी. भारतातील डिजिटल ग्रंथालयाचा उपक्रम अजूनही सुरुवातीच्या टप्प्यावर आहे. देशातील अनेक ग्रंथालय म्हणजे क्षयीकरण प्रकल्प. यापैकी काही खाली हायलाइट केल्या आहेत.

1. विद्यानिधी:

विद्यानिधी हे भारतीय विद्यापीठांना सादर केलेल्या भारतीय डॉक्टरेट प्रबंधाचे डिजिटल संग्रहण आहे. हे प्रवेश पाहण्यासाठी आणि डाउनलोड करण्यासाठी 5000 पूर्ण मजकूर डॉक्टरेट प्रबंधांमध्ये प्रवेश देते. विद्यानिधीने 2000 मध्ये NISSAT, DSIR च्या पाठिंब्याने पायलट प्रोजेक्ट म्हणून सुरुवात केली. सरकार भारताचा आणि आता राष्ट्रीय पुढाकार म्हणून समाप्त होत आहे.

2. ज्ञानदूत :

ज्ञानदूत हे 2000 पासून मध्य प्रदेशातील धार जिल्ह्यात इंटरनेट आधारित सरकार ते नागरिक (G2C) सेवा वितरण पोर्टल आहे. या डिजिटल लायब्ररीचे मुख्य उद्दिष्ट आयसीटीचे फायदे देण्यासाठी किफायतशीर, प्रतिकृतीए किफायतशीर, स्वावलंबी मॉडेल तयार करणे हे आहे. ग्रामीण जनता. आता 600 गावांमध्ये राहणाऱ्या दीड दशलक्ष ग्रामस्थांना याचा फायदा होतो.

3. नॅशनल फ्लिबनेट बंदोबस्तपत्र:

हा कार्यक्रम 2003 मध्ये युनिव्हर्सिटी ग्रॅंट्स कम्युनियनने सुरू केला होता आणि हा कार्यक्रम पूर्णपणे अर्थसहाय्यित आहे. हा कार्यक्रम INFLIBNET केंद्राद्वारे येथे राबविला जात आहे. UGC चे आंतरविद्यापीठ केंद्र अहमदाबाद येथे आहे. हे UGC पूर्वावलोकन अंतर्गत आलेल्या आणि या कार्यक्रमाचे सदस्य असलेल्या विद्यापीठांना विविध ई-जर्नलमध्ये संपूर्ण मजकूर प्रवेश प्रदान करते.

4. श्रीमती यांच्या स्मरणार्थ इंदिरा गांधी राष्ट्रीय कला केंद्राची स्थापना :

इंदिरा गांधी, सर्व कलांचा अभ्यास आणि अनुभव समाविष्ट करणारे दृश्य आणि केंद्र आहे. या केंद्राची स्थापना 1987 मध्ये संस्कृती मंत्रालयाच्या अंतर्गत कला क्षेत्रातील संशोधन, शैक्षणिक शोध आणि प्रसारासाठी केंद्र म्हणून करण्यात आली.

5. भारतीय श्रमिकांचे अभिलेखागार:

भारतीय कामगार संस्थेचे अभिलेखागार 1974 मध्ये स्वायत्त संस्था म्हणून व्ही.व्ही. श्रम मंत्रालय सरकार द्वारे गिरी राष्ट्रीय श्रम संस्था. भारताचे. कामगार आणि कामगार संबंधांना विकासाच्या अजेंडातील मध्यवर्ती वैशिष्ट्य म्हणून ब्रिन मिशनसह हे पहिले पूर्णपणे डिजिटल संग्रह आहे. या संग्रहामध्ये भारतातील कामगार चळवळीचे चारशे तासांचा मौखिक इतिहास आणि शेकडो हजारो कागदपत्रे आणि छायाचित्रे आहेत. श्रम इतिहासाच्या क्षेत्रातील संशोधनाचा मोठा संग्रह.

6. पारंपारिक ज्ञान डिजिटल ग्रंथालय (TKDL) :

1991 मध्ये भारतीय औषध आणि होओपॅथी विभाग (ISM&H) ने एक आंतरविद्याशाखीय स्वाद बल

स्वाद दलाची स्थापना केली जी पाच भाषांमध्ये डिजिटल स्वरूपात आयुर्वेद, युनानीए सिद्ध आणि योग संबंधित विद्यमान साहित्याच्या रूपात सार्वजनिक डोमेनमध्ये समान पारंपारिक ज्ञान स्थापित करते व ज्ञान संग्रहण करण्याचे काम करते. एक इंग्रजीए जपानीए स्पॅनिशए फ्रेंच आणि जर्मन.

इतर डिजिटल ग्रंथालय प्रकल्प/संस्था. CSIR कन्सोर्टियम, इंटरनॅशनल चिल्ड्रन डिजिटल ग्रंथालय, मोबाईल डिजिटल ग्रंथालय, NISCAIR, IIT, दिल्ली. INDEST कन्सोर्टियम, FORSA कन्सोर्टियम. शोड गंगोत्री, या माध्यमातून देखील ज्ञान संग्रहण प्रक्रियेचे कार्य उपरोक्त संस्थान मार्फत केल्या जात आहे.

डिजिटल ग्रंथालयाची उद्दिष्टे:

येथे नमूद केल्याप्रमाणे डिजिटल ग्रंथालयाची उद्दिष्टे.

- 1 ग्रंथालय सेवांचा दर्जा सुधारणे आणि बनवणे.
- 2 संप्रेषण चॅनेलद्वारे डिजिटलमध्ये माहिती संकलित करणेए संग्रहित करणे आणि त्यात प्रवेश करणे.
- 3 मोठे डिजिटल डेटाबेस असणे.
- 4 लायब्ररी उपक्रमांमध्ये खर्च कमी करण्यासाठी.

प्रभाव:

- रेडिओ फ्रिक्वेन्सी ओळख आणि ओळख
- गरज किंवा अंमलबजावणी
- व्यावसायिक स्वीकृती
- प्रतिमा इमार फायदे किंवा प्रक्रिया गुळगुळीत करणे

डिजिटल ग्रंथालयाची गरज:

- माहितीचा स्फोट.
- उच्च माहिती मागणी.
- वेळेची बचत करा आणि जागेची समस्या सोडवा.
- कायद्याची तंत्रज्ञानाची किंमत.
- पारंपारिक ग्रंथालयपर्यावरण घटक मध्ये शोध समस्या.

डिजिटल ग्रंथालयाचे वैशिष्ट्ये:

- दुर्गम ठिकाणांहून प्रवेश शक्य आहे (नेटवर्क प्रवेशयोग्यता)
- हे मल्टीमीडिया सामग्रीचे समर्थन करते.
- हे प्रगत शोध आणि पुनर्प्राप्तीचे समर्थन करते.
- हे वापरकर्ता अनुकूल इंटरफेस प्रदान करते.

डिजिटल ग्रंथालयाचे फायदे:

- हाताळण्यास सोपे.
- सामग्री जतन करणे सोपे. (ऑडिओ, व्हिडिओ, मजकूर, चित्र, ॲनिमेशन)
- दस्तऐवज वितरण आणि नेटवर्कवर उपलब्ध करा.
- वेबवर माहिती सेवा प्रदान करणे सोपे.

डिजिटल ग्रंथालयाचे तोटे:

- कॉपीराइट
- प्रारंभिक खर्च जास्त आहे
- कार्यक्षमता
- संरक्षण
- बँड रुंदी
- प्रवेशाची गती

निष्कर्ष:

आजकाल ग्रंथालय त्यांच्या संसाधनांसाठी आणि ज्ञानाच्या प्रवेशासाठी डिजिटायझेशनमध्ये वाढ करत आहे, या सेवांमुळे वापरकर्त्यांना त्यांच्या वापरासाठी आयुष्यभर शिक्षण आणि कॉपीराइट मुक्त साहित्य मिळत आहे. या आधुनिक युगात दृक्श्राव्य प्रणाली, विविध आधुनिक तंत्रज्ञानातील संगणक, डेटाबेस, इंटरनॅट इत्यादीद्वारे विविध माहिती दिली जाते आणि ही माहिती वापरकर्त्यांशी संबंधित आहे. नेटवर्कद्वारे कधीही, कुठेही ऑन लाईन/ऑफलाइन प्रिंटिंग अनन्य संग्रह, जलद माहिती, संरक्षण इत्यादी द्वारे ती वापरणे शक्य आहे. डिजिटल ग्रंथालय पारंपारिक ग्रंथालयांना भेडसावणारा वेळ आणि जागा वाचवू शकतात. व तो वाचत देखील आहे. डिजिटल ग्रंथालयाचे दस्तऐवजाचे भौतिक अस्तित्व पूर्णपणे बदलणार नाहीत, परंतु सध्याच्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी गैर-स्थानिक वापरकर्त्यांचे डिजिटायझेशन सुरू करणे आवश्यक आहे जेणेकरून किमान ग्रंथालये संकरित स्वरूपाची बनतील.

संदर्भ सूची :

- Annals of libraries & information studies .vol 7.march 2010.pp.34-44.
- Digital library federation (2001)Registry of Digitized books and serial publication available on /www.digilib.org/collection
- <http://www.greenstone.org>.http://m.wikipedia.org/wiki/digital_libraries.
- <http://www.ifi.org/document/obsienet/doc.net>
- NURNGERG, P.L.FURUTA,R, C AND SHIPMAN III, (1995) .Digital libraries: issues and architectures and proceedings of the second Annual Conference on Theory and Praie of Digital libraries .june 11-13.
- P.S.G.Kumar , NSICLPFA '07: Nagpur kamla Nehru Mahavidyalaya. 2007.
- P.Venkataramana Change Management in new Generaion Libraries, ILA Bulletin 2007,44(2), New Delhi:ILA,2007.
- Sing, Balwant and P.C. kapila and Rajive pateria. University Libraries in DigitalEnvironment vision.2007. www.inflibnet.org.